

В нетрях Латвії

Клим Поліщук

Шумлять старі латиські бори, зелені сосни гомонять. Серед багниць блукають озвірілі люди, напружено вдивляються в туманну білу млу червневої ночі і стомлено шепочуть прокляття. Холодний балтійський вітер, захлинаючись, скиглить серед могил та хрестів і, здіймаючи свої могутні крила над лісами і болотами, озерами та низами, трубить в свої бойові сурми, дмухає на червоне світло спалахуючих ракет і в гарматній сварці розсипається нудним скиглінням. Небо, сіре і важке, вкрите пошматованими хмарами, крізь які проглядає жовто-зеленувате чоло очманілого од всесвітнього горя, одвічного місяця. Таких ночей не буває на Україні; там навіть кращі бувають осінні ночі на волинському Поліссі, як тут червневі. Там сосни гудуть урочисто й поважно, а вітер співає щось сумне і рідне, як думи кобзарські...

Скільки тут пролито крові, насипано могил, наставлено хрестів! Страшно дивитися, а ще страшніше думати про це. Кажуть, що люди при звичаються, – не знаю. Я, власне, сказав би, як хто, а я три роки майже-майже лишаюся тим самим, що й був. Ні, навіть і не тим, зараз я вже не можу дивитися на довгі транспорти свіжоскалічених людей, не можу стриматися від стрілу гармат і, коли зачую далеко в небі джеркотання летючого снаряда, я каменем падаю додолу і щільно притискаюся до землі, неначе в цій брудній землі весь захист мій і вся надія моя. Серед могил проходжу з низько схиленою головою і боюся читати оті "братські" написи, що розказують безграмотною мовою про те, як, коли й де, скільки саме полягло їх.

Пригадую позиції за Кеммерном під Тукумом, як одної ночі, під час скаженої стрілянини з гармат, коли над головою раз у раз, голосно джеркочучи в повітрі, з шумом пролітали німецькі "чамайдани" і лопалися шрапнелі, я мовчки сидів у землянці і слухав ридання скрипки, яке виливалося з-під лучка і пальців закинутого сюди молодого музиканта, який майже ніколи не розлучався зі своєю скрипкою. Він грав отой самий "трафаретний" вальс "Осінній сон", а мені здавалося, що я чую якусь не земну, а небесну музику. Скрипка плакала і тяжко скаржилася...

А ніч була така страшна і чудна. Навколо послалися хвилясті білі тумани, а вгорі, між кучерявими сонними хмарами, блукав затуманений місяць. Була остання доба літа, і в повітрі почувався подих смерті. Перед світом нам прийшлося відступати і, коли ми удвох із музикантом побігли через широку галяву, він лишився на тій галяві назавше. Шрапнель, що розірвалась над його головою, поклала його на місці і потрощила на маленькі кусники його скрипку. Повалене дерево кремезним корінням стало для мене чудом спасіння і я врятувався під ним.

Відтоді почуваю себе під керунком всемогучої руки і мовчки дивлюся на оточуючу мене сваволю і злобу. Зрозумів жах смерті найменшим атомом своєї істоти. Не знаю, як почувають себе інші люди, як реагують на це все отсі байдужі земляки, які серед трупів убитих своїх товаришів спокійненько обідають собі з зашмарованих

казанів або вивертають окровавлені кишені убитих товаришів і нишпорять руками, шукаючи грошей. Не можу зрозуміти цієї страшної жадоби до грошей і хліба, за якою блідне такий могутній інстинкт, як інстинкт самозбереження. О, скільки-то ще згине їх, коли в нас буде хліб і гроші!

Ось він, як живий, стоїть передо мною здоровий, плечистий, червонолиций санітар Безверхий, що, важко зітхаючи, щиро просить Бога:

- Допоможи мені, милостивий Боже, ще хоч два-три бої таких щасливих пережити, як це був один, то, може, яку-небудь копійчину й додому діткам принесу.

Коли я йому сказав про злочинність такої "молитви", то він подивився на мене, як на божевільного. В слідуючій бою закололи свої ж земляки, бо надійшли на нього в той час, як він добивав дрючком від носилок своєї ж роти чоловіка, в якого очистив раніш всі кишені. Чи може бути порівняння цього санітара з отим музикантом? Я думаю, що порівняння тут може бути тільки те, що обидва згинули на полях смерті, на війні.

Бачив людей і інших, які безумно кидались вперед і різали того, хто стрічався на їхній дорозі, вони в той час, не задумуючись, зарізали б матір і батька або самі згинули б у своїм безумстві. Таких людей за їх уміння тратити самовладу і за їх здатність різати тут називають "героями". Але життя таких людей, будь воно тисячу разів "героїчним", мені зовсім не подобається, здається чимсь незрозумілим, образливим.

Досить тільки одну годину прислухатися до тих балачок, що провадять "земляки", як відчуєш весь жах сучасного життя. Ось вони заговорили про мир і з легким серцем перейшли на шаровари та чечевіцю, далі розмова йде про цингу, але вона зараз же вривається, бо хтось почав щось розказувати про женщин. Тут їх очі засвітилися хижими і лютими вогниками, а із уст їх з густою піною повзуть цинічні, похабліві казки, слухаючи яких стає соромно і важко, щось гидке і противне наповнює груди, і така лють охоплює всю істоту.

На другий день бачиш одного з цих земляків, як він ячить весь в крові з тяжко простріленою ногою або рукою, чуєш його стогін і брудну лайку, до неможливого стає боляче і тяжко за їх. Поранений, він злостує проти усіх і вся і навіть лає того, хто старається подати йому поміч. В шпиталі цей земляк кричить, щоб його перев'язувала сестра, а не фельдшер. А коли та його перев'язує, він спочатку стогне, потім уважно розглядає її бюст, вимірює очима її клуби і, часто, замість подяки скаже щось таке ідіотсько-цинічне, від чого та червоніє і поневолі мусить відступитися. А землячок їй вслід озлоблено сичить:

- А! Так вам офіцериків подавай, а наш брат не потрібний!

А потім, вже видужуючи, кумпанія земляків у тісній колі за "очком", розмовляючи поміж собою, складає фантастичні казки про сестер і розвозить їх скрізь і всюди, розповсюджуючи, як правду. Чимало траплялося бачити ганебних картин земляцького нахабства, чимало чув я безглуздох казок на фронті.

Зараз, за умов сучасного життя, фізіономія "земляка" в дечому змінилася і нагадує лице товариша. Вся література кадетів, меншовиків та большевиків дала змогу збільшити земляцький лексикон бодай на три десятки незрозумілих слів. Так і

сиплються: "ліворуція", "кофендреція", "абсалютна", "плебицитія", "фактичаскі", "пунтально", "присціпально", "регеліозно" і т. ін. Та, на жаль, це мало змінило земляцький духовний склад і нинішній товариш у масі лишається тим же земляком.

Погаласувавши трохи на мітингах в перші дні революції, всі товариші визнали за мною "ораторський талан" і надавали мені цілий ряд всяких уповноважень, що й годі було те все виконати. Зараз про мене не всі доброї думки, а є такі, що й "проватором" називають, позаяк я провинився тим, що заклав у своїм полку першу на всю армію українську раду, про що хтось сказав їм, що це "шовінізм". Товаришам-москвинам це не дуже-то припало до сподоби, бо, мовляв: "Так скоро й всю Росію рознесуть". Наші ж земляки теж, захопившись своїм відродженням, нахвалялися на "кацапів" і цим тільки загострювали міжтовариські відносини. Спасенне "очко" і тут відіграло значну роль, позаяк воно утворювало ту платформу, на якій цілком погоджувались ворогуючі табори.

Шумлять сосни і гуде вітер у димарі. В хаті, давно покинутій господарями, помістилися комітетчики. Я, як один із комітетчиків, зараз залишений ними, самотою сидів в хаті. На столі стояв саморобний каганець і немилосердно чадів на всю хату, а товариші-комітетчики розійшлися десь по латишках, які тут працюють над вимощуванням доріг і живуть на солдатських пайках у старих землянках. Теж дожилися люди. Росте і шириться скрізь розпуста, велика сила поганих хвороб з'явилася, що й воля нічого не помагає. Що вже "комітетчики", найкращі люди в полку, а й ті не стрималися.

На столі лежить мій нескінчений лист; не знаю, що писати тій особі, якої й разу не приходилося бачити? Але ж я від неї через кожних три дні отримую блакитні листочки її почувань ніжних. Якась провінціалка, панна поетка, сентиментальна натура, але, судячи по деяких деталях листів, запевне, що ще читає мільйон снів і гадає судьбу свою по календарю Брюса. Тут смерть і смуток, тут шириться очевидна розпуста, а я сиджу і пишу якісь сентиментальні листи. Через що я їх мушу писати? Стало чогось сумно-сумно, і я порвав нескінченого листа і, взявши добрий пакунок всяких "известий", став розпалювати в печі. Задумав заварити чаю, щоб не так сутужно сиділося.

Сидів собі біля печі і, слухаючи шум бурі за вікном, стежив за чайником. В той час за вікном почувся якийсь сміх, а потім хтось заспівав щось таке сумне і костьольне. Спів цей нагадав мені своєю мелодією той спів, що я чув колись біля Остроленки на ломжинським шляху, де гнані козаками польські селяни прощалися зі своїми "wioskami" і, пограбовані, мусили йти з рідних осель кудись, у світ за очі. Спочатку, почувши за вікном спів, я думав, що то мені так здалося, що мої нерви, пошарпані щоденним ревом гармат, почали мені зраджувати.

Але скоро я взявся за клямку, як двері самі відчинилися, і у хату ввійшла якась чудна жінка. Розхристана, простоволоса, якось ніяково і чудно всміхаючись, вона довго дивилася на мене і накінець промовила: "Лабвакор". Сказавши одно слово, вона голосно засміялася і знов затягнула своєї "костьольної". Співаючи пісню, вона пильно і не моргаючи дивилася на мене своїм страшним, чорним, страдницьким поглядом. Я

сидів і, слухаючи ці жалібні згуки незрозумілої мені пісні, відчував щось страшне в цій жінці, що волосся на голові стало щетиною. А вона все співала і співала...

Я пробував її заспокоїти і, показуючи рукою на стілець, просив її сісти, але вона тільки зупинила на мені свій погляд і співала далі. Мене почало чогось тошнити, і я не міг більше всидіти в хаті. Я встав і хотів вийти надвір, і вже коли я повернувся до дверей, ззаду за шию обвилось дві довгих кістлявих руки і величезною силою потягли мене назад. Коли я думав відкинути їх з своїх плечей, то вона сама покинула мене і, сміючись, побігла в куток. Повернувшись до неї, я старався розпитатися в неї, хто вона і звідки, що робить тут біля позицій і куди йде. Вона була тепер цілком спокійна, щось говорила на своїй мові, якої я не міг зрозуміти, а потім вийняла з-за пазухи складену вчетверо восьмушку аркуша писчого паперу і простягла мені. Я взяв папірця, розгорнув його і прочитав написане пишучою машинкою:

"Удостоверение дано сие свободной гражданке Эмме Яковлевне Тивумнек, усадьбы Наудиет, Брандтской волости, Вольмарского уезда, Лифляндск. губ., в том, что она, разыскивая своего сына солдата, попутно может участвовать на всех солдатских балах и гуляньях вроде полковой дамы и т. п. Кроме того, ей разрешается беспрепятственно пользоваться всеми пастбищами, расположенными в районе Икскюля; что подписью и приложением печати комитета Безыменного полка удостоверяется".

Прочитавши цього "пашпорта" за нерозбірливими підписами "председателя" і "секретаря" невідомого безіменного комітету, мені стало зрозуміло, що ця жінчина "була не при собі", але ж хто був "при собі", що смів дати хорій людині сього ганебного і цинічного пашпорта? Як він смів знущатися над людиною, яка так тяжко скарана життям? Нечесно і дико це було з боку автора цього пашпорта, але це, як видно, багатьом подобалося, позаяк на пашпорті були зроблені різні написи про те, де саме "гуляла", кому "предъявляла" і були поставлені дати.

Мені стало так жаль її і я не хотів повертати їй цього ганебного "пашпорта", але, коли я показав їй вид, що хочу його сховати до своєї кишені, як вона так запротестувала руками і ногами, так несамовито закричала, що я мусив віддати його назад. Ховаючи за пазуху свого пашпорта, скося позираючи на мене, вона знов затигнула своєї печальної пісні.

Коли я хотів її нагодувати, то вона кинула на землю хліб і масло і вмить розридалася. Ридаючи, тяжко билася головою об стіну і так страшно кричала, що аж червоне світло каганця дрижало, як перелякане. Заспокоїти її не було ніякої змоги. Я взяв кашкета і, загасивши каганця, вийшов надвір, щоб хоч трохи вільніше зітхнути грудьми та опам'ятатися.

Надворі вже світало. Вітер помалу втихомирювався, і на сході зачервонілося небо. Вгорі згасали зорі і де-не-де сунулися важкі клапті хмар, подібні собою на розкидане каміння. Там, десь на позиціях, дрібно-дрібно, як швальна машинка, строчив кулемет, а в небі з голосним джеркотанням вилетів перший розвідочний німецький літак. Я сидів на обрубку дерева, дивився на окружаючу картину обридлих лісів та багниць, і мені так зробилося важко і сумно. Божевільна в хаті перестала кричати і, запевне, заснула тихо.

Почало сходити сонечко і стали злазитися стомлені безсонною ніччю мої комітетчики.

- Чого ви тут сидите, товаришу? - питалися мене.

- Там якась божевільна жінка, - відповідав я.

- Ну, так треба з хати втікати, чи що? Хіба не могли її вигнати к чортів матері?

Гукаючи і галасуючи на всі голоси, товариші-комітетчики крикливою юрбою втислися в хату.

- Е, та це ж Емма! Лабріт, Емма! Що ж це ти танцювати до нас прийшла, чи що? - гукали.

Женщина повільно встала і, чухаючись в довгих брудних косах, сміючись, стала доставати з-за пазухи свого пашпорта. Товариші читали і весело реготалися. То один, то другий питалися по черзі:

- Емма, так ти на балах гуляєш?

- Я, я! - відповідала вона.

- І на пасовиськах пасешся?

- Я, я!

- А як же ти сина знайдеш свого?

Я, я! - незмінно відповідала вона одним звуком, а далі, прибравши до рук спідницю, вигукуючи щось крикливе і пронизливо-гостре, стала танцювати і приспівувати "атдодет делу", "атдодет делу"... Товариші сміялися аж до сліз і, накінець, один із них, здоровенний "рязанский" паруб'яка товариш Агафонов схопився, як ошпарений, і закричав:

- Ну, довольно уж! Слыхали мы это, а теперь пошла вон атцудова!

Та сміялася. Коли я запротестував, він сплюнув набік і, глянувши на мене червоними сонними очима, неждано прошипів:

- Небось, ноченьку провел приятно-с? Ну, а теперь я хочу спать, понятно тебе али нет?

І тоді ще раз зирнув на мене хижим знищуючим поглядом, відчинив навстіж двері, схопив божевільну за карк і вишпурнув її за двері. Задоволений своєю роботою, всміхаючись сам до себе, він ліг на нари і, закрившись "известиями", - щоб мухи не кусали, - став умисно хропти.

За одну ніч, в пустельній хаті з божевільною я багато передумав думок про становище людини, яка називається ненормальною, і думав також, чим від неї відрізняються люди, що сміють називати себе нормальними через те тільки, що вони можуть серед трупів наповняти свій шлунок, що вміють вивертати окровавлені кишені, гризтися, ненавидіти, фальшувати і реготатися. Зараз, проглядаючи сторінки свого маленького записника і читаючи похапливо і неуважно написані синім олівцем дрібненькі стрічки своїх переживань, я ще раз бачу перед собою безглуздо-побожне лице санітара, що молився Богу за своє життя, а сам добивав других, чую жалібне ридання скрипки в землянці на Тукумських позиціях, бачу гуртки земляків над "очком", чую сморід вогких землянок і оглядаю безмежні поля, засновані колючими загородами і скопані окопами.

Пригадую, що божевільну Емму я бачив ще один раз, коли ми переходили з одної позиції на другу і йшли по новій Ікскюльській дорозі, де є одне величезне кладовище з великими братськими могилами. По кладовищу з могили на могилу жваво перестрибувала Емма і заклопотано лічила хрести. Тоді її звідти забрали ті латишки, що працюють на дорозі. Ті ж самі латишки казали мені, що Емма зовсім не з Вольмарського повіту, а з Шлока. Шукає вона свого сина, якого убито на позиції ще влітку 1915 р., коли німці вперше наступали на Ригу...

Страшні картини війни і жахливі діла її, але ще страшніше те отупіння і безсердечність, що панує тут. Дивно, як кам'яніють людські серця.

м. Псков, 1917 р. 26 жовтня.

Примітки

Кеммерн – містечко в Латвії поблизу Ризької затоки, нині – частина м. Юрмала.

Тукумс – місто в Латвії, 22 км на захід від Кеммерна.

Остроленка – місто в Польщі.

Ікскюль – місто в Латвії на схід від Риги. Ікскюльська дорога, мабуть, вела із Риги.

Шлок – містечко, нині у складі Юрмали.